

Ontwikkelingen in de huishoudensdynamiek sinds 1971

Carel Harmsen

In de periode 1971–2006 is het percentage alleenstaanden in de Nederlandse bevolking verdrievoudigd. Deze toename vond plaats in vrijwel alle fasen van de demografische levensloop. Jongeren wonen tegenwoordig een aantal jaren op zichzelf voordat ze gaan samenwonen. Samenwonenden gaan eerder uit elkaar als de relatie op een dood spoor zit. Meer ouderen blijven, ook na verwedding, zelfstandig wonen. In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre deze veranderingen leiden tot structurele wijzigingen in de huishoudenssamenstelling van de bevolking van Nederland, en welke demografische processen hieraan ten grondslag liggen.

1. Inleiding

In het begin van de twintigste eeuw zijn de vruchtbaarheids- en sterftecijfers in Nederland en omliggende landen fors gedaald. Ook de leeftijd waarop werd gehuwd daalde fors. Deze daling in de westerse landen staat bekend als de eerste demografische transitie (Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986). Vanaf medio jarig zestig vonden een aantal maatschappelijke ontwikkelingen plaats die van wezenlijke invloed waren op het demografisch gedrag. Belangrijk was in dit verband de sterk toegenomen behoefte aan zelf-

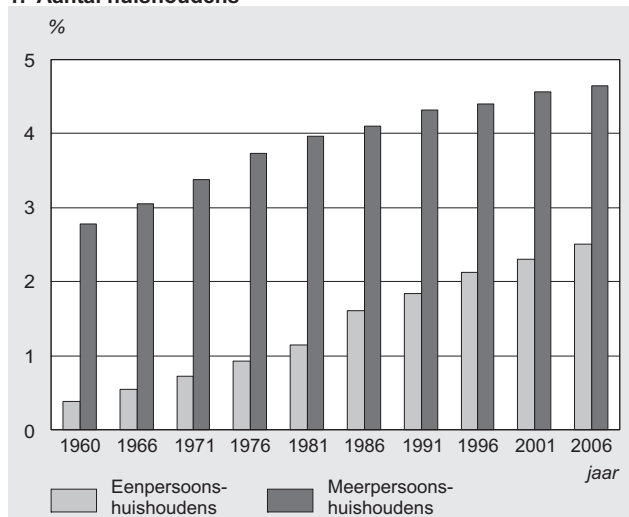
ontplooiing en individuele autonomie. Het betrof een ontwikkeling die volgde op de jaren zestig, waarin voor velen de materiële basisbehoeften waren bevredigd (Lesthaeghe en Surkyn, 2006).

Deze ontwikkeling heeft na de jaren zestig tot een verdere daling van de vruchtbaarheid geleid, tot onder het vervangingsniveau (het aantal kinderen dat een vrouw in haar leven gemiddeld moet krijgen om de bevolkingsomvang gelijk te houden). Ook leidde het tot een verhoging van de gemiddelde leeftijd waarop het eerste kind wordt geboren en van de leeftijd waarop men gemiddeld voor het eerst in het huwelijk treedt. Het percentage personen dat ooit kinderen krijgt, vertoont sinds de jaren zestig een dalende tendens. Ook het aantal personen dat de relatie via een huwelijk formeel vastlegt, is fors gedaald. Al deze ontwikkelingen tezamen worden samengevat onder de noemer *tweede demografische transitie* (Van de Kaa, 1987).

Ook voor huishoudens hebben deze ontwikkelingen de nodige consequenties gehad. Zo steeg onder meer het totaal aantal huishoudens van bijna 4 miljoen in 1971 naar meer dan 7 miljoen in 2006. De meest in het oog springende verandering was daarbij de zeer forse stijging van het percentage alleenstaanden (*grafiek 1*).

In dit artikel staat de vraag centraal welke demografische processen hebben bijgedragen aan de structurele veranderingen in de samenstelling van bevolking naar de plaats die personen in het huishouden innemen, waarbij in het bijzonder aandacht wordt geschonken aan de sterke toename van het aantal alleenstaanden. Tevens wordt ingegaan op de vraag welke algemene maatschappelijke achtergronden met deze processen verband kunnen houden. Wat betreft het hiervoor benodigde statistische materiaal is voornamelijk gebruik gemaakt van de microgegevens van de Volkstelling 1971 en de huishoudensgegevens op persoonsniveau per 1 januari 2006. Daarnaast is gebruik gemaakt van diverse tijdreeksen met betrekking tot demografische gebeurtenissen in de periode 1970–2005 en resultaten afkomstig uit het Onderzoek Gezinsvorming 2003.

1. Aantal huishoudens

Bron: CBS, Volkstelling 1960, 1966 en 1971, Arbeidskrachtentelling 1976, Woningbehoefteonderzoek 1981 en 1986, Enquête beroepsbevolking 1991, Jaarlijkse huishoudensstatistiek, 1996, 2001 en 2006.

Dit artikel is een bewerking van Harmsen, C., 2007, Huishoudensdynamiek 1971–2006. Meer alleenstaanden in alle fasen van de levensloop. In: Boonstra, O.W.A., P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (red.), Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795–2001, blz. 73–98. Symposium publicaties 2. DANS, Den Haag.

2. Demografische ontwikkelingen vóór 1971

De afgelopen eeuw liet een scala aan veranderingen zien in de relatie- en gezinsvorming. In de eerste helft van de eeuw was sprake van ontwikkelingen in de richting van een 'standaardlevensloop', waarbij vrij strenge normen en waarden rond het huwelijk doordrongen in grotere delen van de samenleving (Liefbroer en Dykstra, 2001). Jongeren verlieten het ouderlijk huis doorgaans pas als ze gingen trouwen, waarna het eerste kind niet lang op zich liet wachten. Het huwelijk beleefde zijn hoogtepunt: negen op de tien vrouwen trouwden, en slechts één op de tien huwelijken liep op een echtscheiding uit.

Vanaf begin jaren zestig kenterde deze ontwikkeling: de strakke normen werden steeds vaker als knellend ervaren en er kwam meer variatie in de levensloop. De norm dat

gehuwde vrouwen en vooral moeders in het huishouden en gezin hun levensvervulling dienden te vinden, verloor snel terrein. Emancipatie en individualisering schiepen grotere ruimte voor individuele beslissingen (Liefbroer en Dykstra, 2001). Dit heeft op macroniveau grote gevolgen gehad voor de huishoudenstructuur van de Nederlandse bevolking.

Vooroorlogse generaties vrouwen trouwden gemiddeld op 26-jarige leeftijd, en mannen gemiddeld twee jaar later. Het eerste kind volgde snel op het huwelijk. In de jaren zestig daalde zowel de leeftijd bij eerste huwelijksluiting als de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind kregen. Ten tijde van de Volkstelling 1971 hadden deze beide indicatoren hun laagste niveau vrijwel bereikt. Sindsdien is de leeftijd van de vrouw bij huwelijksluiting vrijwel continu opgelopen. De stijging van de leeftijd van de moeder bij geboorte van het eerste kind hield lange tijd vrijwel gelijke tred met de stijging van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijksluiting.

In de jaren zestig nam het aantal alleenstaanden sterk toe. In 1960 waren er 374 duizend alleenstaanden, tegen

681 duizend in 1971. De meeste alleenstaanden in 1971 waren echter nog steeds oudere vrouwen die door het overlijden van hun partner alleen waren komen te staan. Onder jongeren werd al wel een toename van het aantal alleenstaanden zichtbaar. Ook het aantal echtscheidingen, resulterend in meer alleenstaanden van middelbare leeftijd, begon vanaf medio jaren zestig toe te nemen. De toegenomen welvaart maakte het mogelijk dat mensen zonder partner veel meer dan voorheen zelfstandig een huishouden gingen voeren.

3. Plaats in het huishouden: structuurveranderingen

De belangrijkste demografische verandering in de periode 1971–2006 was misschien wel de zeer forse groei van het aantal en aandeel alleenstaanden in de bevolking (*staat 1 en 2*). In 1971 was slechts 5 procent van de bevolking alleenstaand, overwegend vrouwen die hun man hadden verloren. In 2006 was meer dan 15 procent van de bevolking alleenstaand. Naast de categorie alleenstaande

Staat 1
Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 1971

	Thuiswonend kind	Alleenstaande	Ouder	Overig lid	In institutioneel huishouden	Totaal
	<i>x 1 000</i>					
<i>Mannen</i>						
0–14 jaar	1 769			35	16	1 820
15–29 jaar	991	89	479	61	34	1 654
30–49 jaar	83	73	1 358	39	11	1 564
50–64 jaar	7	36	808	29	10	890
65–79 jaar	0	44	390	34	21	489
80 jaar of ouder	0	15	43	17	22	97
Totaal	2 851	257	3 078	216	115	6 517
<i>Vrouwen</i>						
0–14 jaar	1 690			34	11	1 735
15–29 jaar	728	63	668	52	47	1 558
30–49 jaar	50	49	1 387	29	15	1 530
50–64 jaar	10	103	797	39	20	969
65–79 jaar	0	177	335	57	51	620
80 jaar of ouder	0	34	29	23	47	133
Totaal	2 478	425	3 215	234	191	6 543

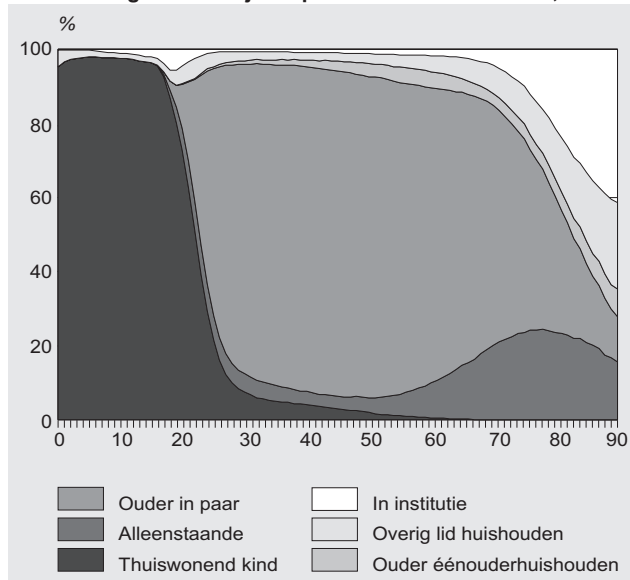
Staat 2
Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 2006

	Thuiswonend kind	Alleenstaande	Ouder	Overig lid	In institutioneel huishouden	Totaal
	<i>x 1 000</i>					
<i>Mannen</i>						
0–14 jaar	1 513			10	4	1 527
15–29 jaar	861	278	294	45	13	1 491
30–49 jaar	100	471	1 880	35	20	2 506
50–64 jaar	11	220	1 297	24	12	1 564
65–79 jaar	0	129	642	17	12	800
80 jaar of ouder	0	53	111	4	19	187
Totaal	2 486	1 152	4 225	136	79	8 078
<i>Vrouwen</i>						
0–14 jaar	1 445			10	2	1 457
15–29 jaar	655	255	497	41	8	1 456
30–49 jaar	30	251	2 148	20	11	2 460
50–64 jaar	4	259	1 247	22	9	1 541
65–79 jaar	0	357	544	21	20	942
80 jaar of ouder	0	228	79	13	78	398
Totaal	2 135	1 350	4 515	127	130	8 257

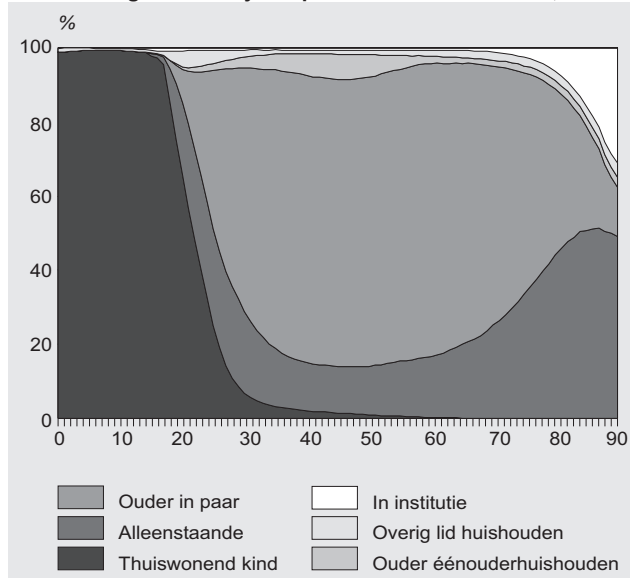
vrouwen op hogere leeftijd kende de groep alleenstaanden van rond de 25 jaar sinds begin jaren zeventig een enorme groei.

In *grafiek 2 en 3* is op hoofdlijnen de demografische structuur in 1971 en 2006 weergegeven. In het navolgende worden voor de belangrijkste fasen in de levensloop de structuurveranderingen beschreven. Daarbij wordt een min of meer chronologische volgorde aangehouden.

2. Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 1971

3. Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 2006

4. Thuis- en uitwonende kinderen

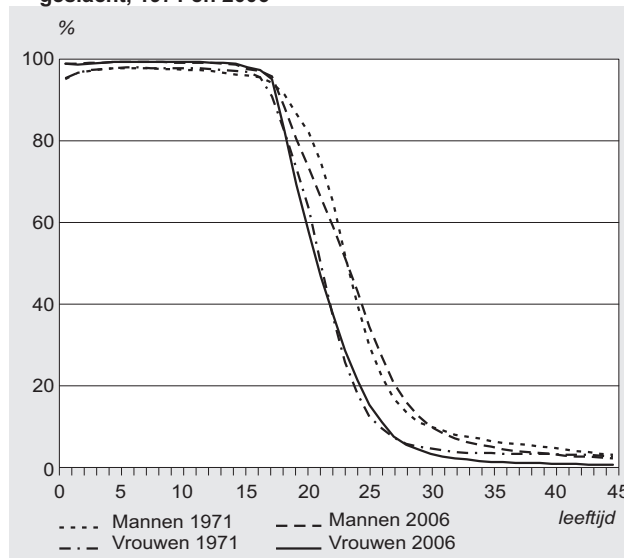
Thuiswonende kinderen

Tussen 1971 en 2006 is het aantal thuiswonende kinderen met 15 procent gedaald. De belangrijkste oorzaak hiervan was de daling van het aantal geboorten. In 2005 werden in Nederland nog 189 duizend kinderen geboren, tegen 239 duizend in 1970. Op het eerste gezicht zijn er bij de

groep thuiswonende kinderen in deze periode weinig structurele veranderingen te constateren (*grafiek 4*). Toch is er wel het een en ander gewijzigd. De belangrijkste verandering is dat de tweede generatie allochtonen, dus de in Nederland geboren kinderen van de eerste generatie allochtonen, een qua omvang belangrijke groep binnen de Nederlandse jeugd is geworden. In 2006 was ruim 19 procent van de 0–14-jarigen tweede generatie allochtoon.

Jongeren gingen in 2006 gemiddeld op ongeveer dezelfde leeftijd zelfstandig wonen als in 1971. Nadere beschouwing leert dat er toch verschillen zijn. Tot de leeftijd van 17 jaar was het percentage kinderen dat in 2006 ook daadwerkelijk als kind thuis woonde hoger dan in 1971. De voornaamste reden is dat in 1971, meer dan in 2006, kinderen van andere ouders (zoals neven, nichten en kleinkinderen) als 'overig lid' deel uitmaakten van een huishouden. De grootste groep bestond in 1971 uit kinderen die bij de grootouders woonden.

4. Percentage thuiswonende jongeren naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006

In de leeftijdsgroep 18 tot 24 jaar verlieten jongeren in 2006 het ouderlijk huis op jongere leeftijd dan in 1971. Boven die leeftijd was het percentage dat nog thuis woonde juist weer wat hoger. Deze verandering in het patroon van uit huis gaan is voor een deel toe te schrijven aan allochtone jongeren. Enerzijds gaan ze op jongere leeftijd uit huis dan autochtone jongeren, anderzijds blijven naar verhouding relatief meer oudere allochtone jongeren thuiswonen. Bij mannen was de verschuiving in de leeftijdsgroep 18–24 jaar iets groter dan bij vrouwen. Waarschijnlijk speelde de opschorting van de opkomstplicht voor militaire dienst medio jaren negentig ook een rol. Veel jongeren bleven tijdens hun dienstitijd op het ouderlijk adres wonen. Die reden om thuis ingeschreven te staan is door de opschorting van de opkomstplicht vervallen.

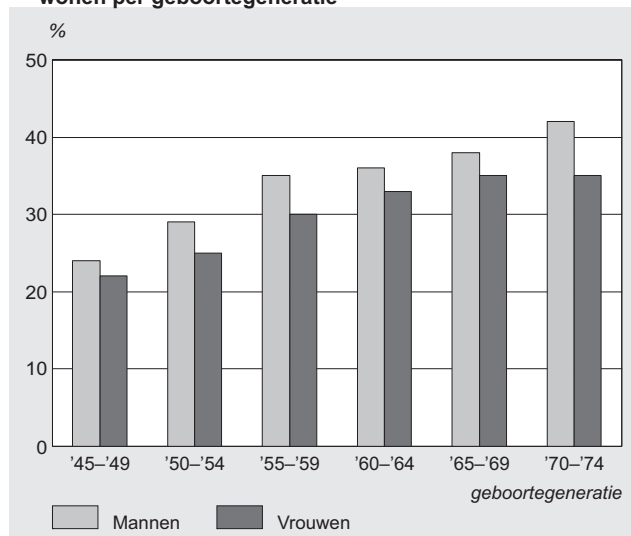
Uitwonende kinderen

Zoals uit *grafiek 4* blijkt, had in zowel 1971 als 2006 de helft van de jonge mannen van 23 jaar het ouderlijk huis verlaten. Vrouwen waren bij die gelegenheid gemiddeld

2 jaar jonger. Zij zijn eerder aan zelfstandigheid toe dan mannen. Daarnaast speelt het feit een rol dat zelfstandig wonende mannen, na tegenslag in studie of relatie, vaker dan vrouwen weer tijdelijk bij hun ouders gaan wonen. Opeenvolgende generaties die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, gingen op steeds jongere leeftijd op zichzelf wonen (Van Hoorn, 2001). De individualisering en toenemende welvaart in de jaren zestig maakten het eenvoudiger om deze stap te zetten. Voor menige jongere die in de jaren zestig is geboren, gold echter dat toen hij of zij op de leeftijd kwam om het ouderlijk huis te verlaten, de arbeidsmarkt ongunstig was (Van Hoorn, 2001). Hoge jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig leidde tot minder financiële armslag. Hierdoor bleven jongeren per saldo langer thuis wonen. Wat ook een rol speelde, is dat kinderen in de loop der tijd in het ouderlijk huis meer vrijheid en zelfstandigheid hebben gekregen, waardoor de behoefte of noodzaak om zelfstandig te gaan wonen waarschijnlijk minder groot is geworden. In de jaren negentig was opmerkelijk weinig verschuiving waar te nemen in de leeftijd bij het uit huis gaan, terwijl er toch een aantal factoren waren die potentieel tot verschuivingen hadden kunnen leiden. De opschorting van de militaire dienstplicht is er een van. Een andere factor is het, in de loop van de jaren negentig, sterk toegenomen aandeel niet-westers allochtone jongeren. In vergelijking met autochtone jongeren verlaten zij het ouderlijk huis op aanmerkelijk jongere leeftijd (Harmsen en Nicolaas, 2005).

Eind jaren zestig ging slechts iets meer dan 20 procent van de jongeren vanuit huis op zichzelf (dus zonder partner) wonen. In de loop der jaren is dit percentage hoger geworden. Steeds meer jongeren zijn vanuit het ouderlijk huis zelfstandig gaan wonen, zonder dat er direct sprake was van samenwonen met een partner. Dit gold voor jongens nog meer dan voor meisjes (*grafiek 5*). De belangrijkste drijfveer om het ouderlijk huis te verlaten is de wens onafhankelijk te zijn, op enige afstand gevolgd door het aangaan van een relatie. Daarnaast spelen het willen volgen van een opleiding of het vinden van een baan een belang-

5. Percentage kinderen dat vanuit huis als alleenstaande gaat wonen per geboortegeneratie

Bron: CBS Onderzoek Gezinsvorming 1998.

rijke rol (De Graaf en Loozen, 2006). De toegenomen welvaart heeft dit gemakkelijker gemaakt.

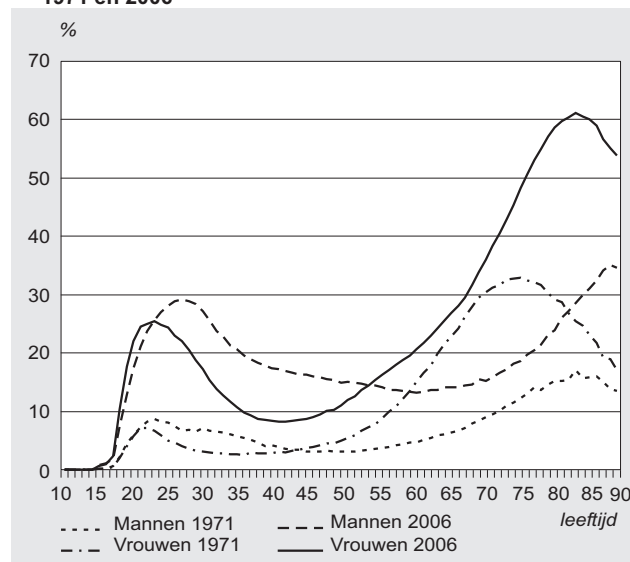
Tussen 1971 en 2006 is het percentage jongeren dat vanuit huis zelfstandig alleen gaat wonen meer dan verdubbeld. Gemiddeld woont deze groep ongeveer 4 jaar zelfstandig voordat er sprake is van samenwonen. Dat behoeft overigens geen aaneengesloten periode te zijn. Jongeren van begin twintig die al samenwonen, zijn veelal niet getrouwd. Dergelijke samenwoonrelaties worden op deze leeftijd twee keer zo vaak verbroken als huwelijksrelaties. Per saldo is een hoger percentage twintigers alleenstaand. Deze twee ontwikkelingen tezamen zijn de belangrijkste oorzaak voor de stijging van het aantal alleenstaanden in de leeftijdsgroep 15 tot 30 jaar.

5. Alleenstaanden

In 1971 telde Nederland 683 duizend alleenstaanden (*staat 1*). In 2006 waren dat er 2,5 miljoen (*staat 2*), 3,5 keer zo veel. Het aantal alleenstaande mannen is naar verhouding sterker gestegen dan het aantal alleenstaande vrouwen. In 1971 vormden vrouwen ruim 62 procent van de alleenstaanden. In 2006 was dit percentage gedaald tot minder dan 54.

De grootste stijging van het absolute aantal alleenstaanden vond bij mannen plaats in de leeftijdsgroep 40 tot 60 jaar. Bij vrouwen was dit in de leeftijdsgroep 25 tot 40 jaar, en 70 jaar of ouder. Het aantal alleenstaande vrouwen van 85 jaar was in 2006 maar liefst vijf keer groter dan in 1971.

6. Percentage alleenstaanden naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006

Op basis van relatieve cijfers komt een iets ander beeld naar voren. De belangrijkste ontwikkeling is dan dat het percentage alleenstaande twintigers bij zowel mannen als vrouwen in 2006 maximaal drie keer zo hoog is als in 1971 (*grafiek 6*). Bijna een kwart van de vrouwen van 25 jaar was in 2006 alleenstaand. Bij mannen van deze leeftijd was dit bijna 30 procent. De belangrijkste oorzaak hiervan

is dat veel jongeren eerst een aantal jaren op zichzelf zijn gaan wonen.

Ongeveer 15 procent van de mannen van middelbare leeftijd is alleenstaand. Relatieverbreking is de belangrijkste reden hiervan. De invloed van relatieverbreking op het aantal alleenstaande vrouwen is in eerste instantie minder groot. Dit komt doordat eventuele kinderen na een relatieverbreking veelal worden ingeschreven op het adres van de moeder. Op zo'n adres ontstaat dan een eenouderhuishouden in plaats van een eenpersoonshuishouden.

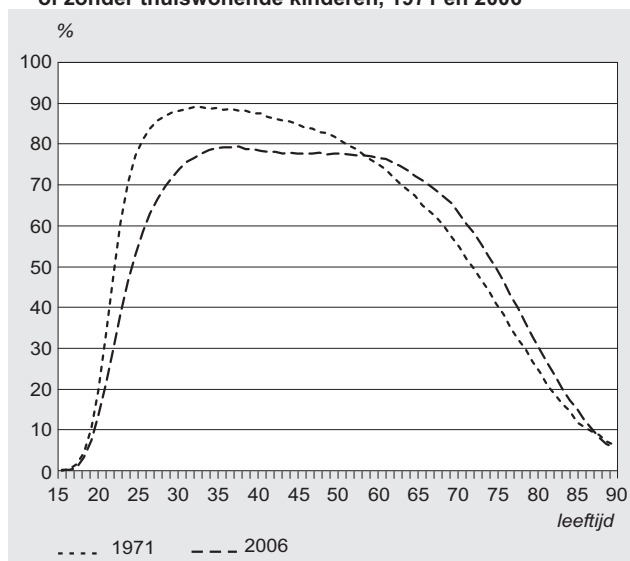
In 2006 was ongeveer 10 procent van de vrouwen van rond de 50 jaar alleenstaand. Op 65-jarige leeftijd is het percentage alleenstaande vrouwen veel hoger dan bij vrouwen van 50 jaar. Dit heeft vooral te maken met het feit dat tussen de leeftijd van 50 en 65 jaar de laatste nog thuiswonende kinderen uit huis gaan. Vrouwen van wie de huishoudenspositie door echtscheiding of verweeduwing 'alleenstaande ouder' is geworden, worden dan alsnog alleenstaand.

In vergelijking met 1971 is onder vrouwen van 70 jaar en ouder het percentage alleenstaande vrouwen opvallend sterk gestegen. In 2006 was meer dan 60 procent van de vrouwen van 80 jaar alleenstaand. De belangrijkste reden hiervan is dat het aantal mensen dat naar een verzorgings- of verpleeghuis gaat vanaf begin jaren tachtig is gedaald. Ook het percentage oudere alleenstaande mannen was in 2006 beduidend hoger dan in 1971. Meer dan 30 procent van de mannen van 80 jaar of ouder was in 2006 alleenstaand. Naast de lagere toestroom naar verzorgings- en verpleeghuizen speelt ook de toegenomen levensverwachting van mannen een rol. Deze is in de jaren negentig sterker gestegen dan die van vrouwen. Hierdoor komt het vaker voor dat mannen door het overlijden van hun partner alleen komen te staan.

6. Samenwonende partners met of zonder kinderen

Tussen 1971 en 2006 is het aantal personen dat als (on)gehuwde partner samenwoont met maar ongeveer 10 procent gestegen, terwijl de bevolking met bijna 20 procent is toegenomen (staat 1 en 2).

7. Percentage met een partner samenwonende vrouwen met of zonder thuiswonende kinderen, 1971 en 2006

cent is toegenomen (staat 1 en 2). Wat opvalt is dat het aantal paren met kinderen in 2006 maar zo weinig verschilt van dat in 1971. Toen waren er ruim 2 miljoen huishoudens bestaande uit paren met kinderen. In 2006 waren het er vrijwel evenveel. Het totaal aantal huishoudens met kinderen is wel gestegen, met circa 20 procent. Het substantieel hogere aantal eenouderhuishoudens in 2006 is daar mede debet aan.

Het aantal paren zonder kinderen was in 2006 veel hoger dan in 1971. Toen telde Nederland tegen de 900 duizend paren zonder kinderen. In 2006 waren dat er inmiddels bijna 2,1 miljoen, meer dan het dubbele. Paren zonder kinderen zijn, zowel vóórdat er kinderen komen als nadat ze uit huis zijn gegaan, een omvangrijke groep geworden.

In relatief opzicht zijn er ook een aantal grote veranderingen te bespeuren. In 1971 woonde bijna 90 procent van de vrouwen van 30 jaar (gehuwd) samen met een partner (grafiek 7). In 2006 was dit nog slechts voor iets meer dan 70 procent van de vrouwen van die leeftijd het geval. Deze daling heeft vooral te maken met het feit dat tussen 1971 en 2006 steeds meer mensen eerst een aantal jaren op zichzelf gaan wonen.

In de leeftijdsgroep 30 tot 65 jaar ligt het percentage van deze categorie samenwonende partners gemiddeld ongeveer 6 procent lager dan in 1971. Dit komt doordat tussen 1971 en 2006 de kans op echtscheiding bijna is verdubbeld. Na een echtscheiding gaat er meestal enige tijd overheen voordat men tot een nieuwe relatie besluit. Per saldo is daardoor het percentage samenwonende partners met of zonder kinderen gedaald.

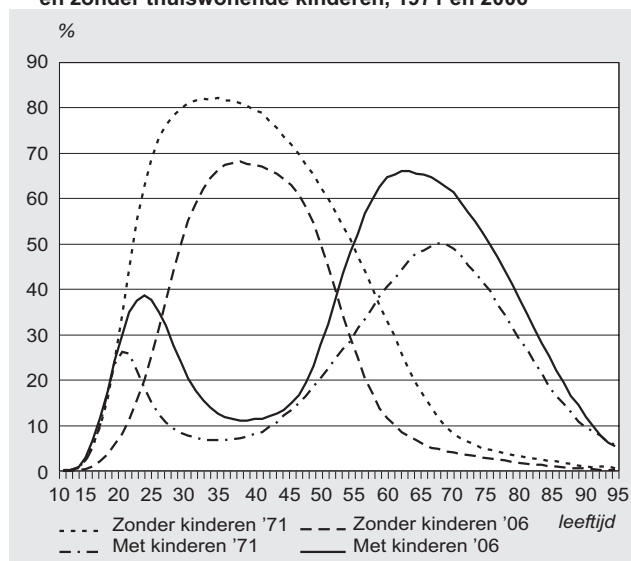
In 2006 was het aandeel 65-plussers dat samenwoont 6 procent groter dan in 1971. Dit heeft twee oorzaken. Ten eerste gaat het hierbij om een generatie personen die merendeels in periode 1945–1965 is getrouwd, een periode waarin nog vrijwel iedereen dat deed. De toegenomen levensverwachting van vooral mannen zorgde ervoor dat paren langer bij elkaar blijven. Ten tweede draagt het feit dat relatief minder personen in een verzorgingshuis of andere instelling gaan wonen bij aan het toegenomen percentage samenwonenden.

Het percentage met een partner samenwonende vrouwen zonder kinderen is niet alleen in absolute zin, maar ook in relatieve zin fors gestegen (grafiek 8). In de leeftijdsgroep 25 tot 35 jaar was dit aandeel in 2006 10 procentpunten hoger dan in 1971. Dit hogere percentage heeft vooral te maken met het feit dat vrouwen vanaf medio jaren zeventig op steeds hogere leeftijd hun kinderen kregen. Ook in de leeftijdsgroep vanaf 50 jaar tekenden zich duidelijke verschillen af. Vanaf die leeftijd was het aandeel met een partner samenwonende vrouwen zonder kinderen in 2006 eveneens gemiddeld zo'n 10 procent groter dan in 1971.

Dit hogere percentage met een partner samenwonende vrouwen zonder kinderen hangt samen met een lager percentage met een partner samenwonende vrouwen met kinderen. In 1971 had bijna 40 procent van de vrouwen van 25 jaar een partner en kinderen. In 2006 had slechts 15 procent van de vrouwen van die leeftijd een partner en kinderen. Dit verschil is deels toe te schrijven aan het gedaalde gemiddelde kindertal, deels aan de toegenomen kinderloosheid. Als er minder kinderen zijn, is de periode

waarin er kinderen in het gezin aanwezig zijn gemiddeld korter. Ook het feit dat vrouwen in 2006 gemiddeld pas rond hun dertigste hun eerste kind kregen, leidde tot een lager percentage met een partner samenwonende vrouwen met kinderen. In 1971 was de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij geboorte van het eerste kind nog geen 25 jaar. Daarnaast is ook van belang dat de groep vrouwen die in 2006 tussen 50 en 65 jaar was, juist op relatief jonge leeftijd hun kinderen kreeg. Deze kinderen zijn inmiddels op een leeftijd waarop de meesten het ouderlijk huis hebben verlaten. Dit leidt tot een, in vergelijking met 1971, laag percentage vrouwen in paren met kinderen in de leeftijdsgroep van 50 jaar of ouder.

8. Percentage met een partner samenwonende vrouwen met en zonder thuiswonende kinderen, 1971 en 2006

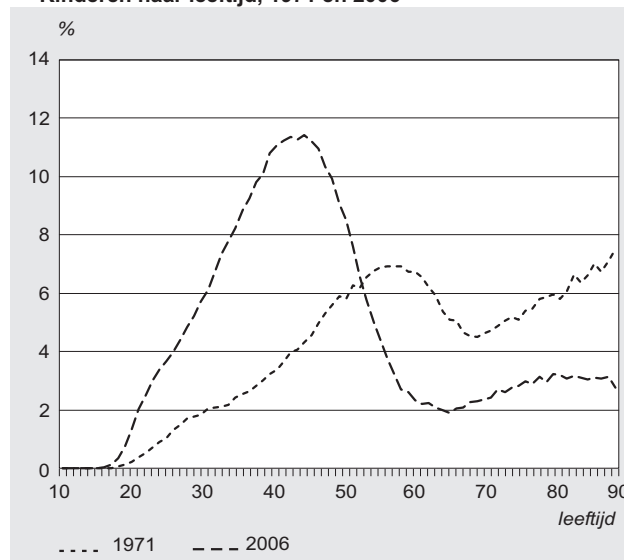

7. Ouder in een éénouderhuishouden

In 1971 telde Nederland 200 duizend eenouderhuishoudens. In 2006 was dit aantal meer dan verdubbeld. In 1971 was het overlijden van de partner nog de belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van een eenouderhuishouden. Ook toen al was echter een kentering te bespeuren. Onder vrouwen die in 1971 dertiger waren en ouder in een eenouderhuishouden, was de helft ontstaan door echtscheiding. Onder vrouwen die toen vijftiger waren en ouder in een eenouderhuishouden, speelde echtscheiding maar een betrekkelijk geringe rol. Bij deze groep was dit voor meer dan driekwart het gevolg van het overlijden van de partner. Sindsdien is relatieontbinding door echtscheiding als factor voor het ontstaan van eenouderhuishoudens steeds belangrijker geworden. In 2006 was driekwart van het aantal eenouderhuishoudens ontstaan door echtscheiding. Op hogere leeftijden speelde verweduwing nog wel een rol. Een zeer beperkt aantal eenouderhuishoudens betrof, in zowel 1971 als 2006, huishoudens waarin de ouder nooit gehuwd was geweest.

In 2006 was rond de leeftijd van 45 jaar meer dan 10 procent van de vrouwen ouder in een eenouderhuishouden (grafiek 9). In 1971 lag de piek van het percentage alleen-

9. Percentage alleenstaande moeders met thuiswonende kinderen naar leeftijd, 1971 en 2006

staande moeders met kinderen rond de leeftijd van 60 jaar. Het percentage alleenstaande moeders met kinderen was, met 6 procent op die leeftijd, bijna de helft van dat in 2006. Het aantal mannen dat ouder is in een eenouderhuishouden was in 2006 ongeveer een zesde van het aantal vrouwen.

Ouders in een eenouderhuishouden hoeven deze positie uiteraard niet voor zeer lange tijd in te nemen. Zo vond in 2005 15 procent van de alleenstaande mannen van 30 jaar met kinderen een nieuwe partner. Voor vrouwen was dit 10 procent. Op hogere leeftijden is voor zowel mannen als vrouwen het percentage dat een (nieuwe) partner vindt lager.

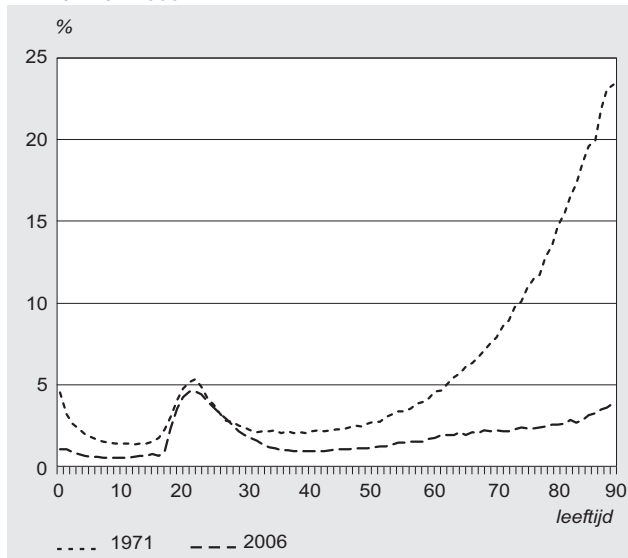
Een andere groep alleenstaande ouders wordt alleenstaand doordat de kinderen uit huis gaan. In de leeftijd tussen 50 en 60 jaar loopt voor vrouwen het aandeel dat alleenstaand wordt op van ruim 6 procent naar meer dan 15 procent. Dit is min of meer vergelijkbaar met het patroon voor samenwonende partners van wie de kinderen uit huis gaan. Dit aandeel bereikt ook zijn piek op die leeftijd.

8. Overig lid van een huishouden

In 2006 maakten in Nederland 263 duizend personen als 'overig lid' deel uit van een huishouden. Onder een overig lid wordt iemand verstaan die, anders dan als partner, ouder in een eenouderhuishouden of thuiswonend kind, deel uitmaakt van een particulier huishouden. Ook inwonende overige familieleden worden als overig lid beschouwd. In 1971 telde Nederland nog 465 duizend personen die als overig lid deel uitmaakten van een huishouden. Hun aantal was in 2006 dus bijna gehalveerd.

Ook in relatief opzicht maakten in 1971 veel meer personen als overig lid deel uit van een huishouden dan in 2006, vooral op hogere leeftijd (grafiek 10). Het betrof toentertijd

10. Percentage overige leden in huishoudens naar leeftijd, 1971 en 2006

vooral ouders en schoonouders die bij hun kinderen inwoonden. Meer dan 10 procent van de bevolking van 75 jaar of ouder, oplopend naar een kwart voor de 95-jarigen, maakte toen nog als overig lid deel uit van een huishouden. In 2006 gold dit voor iets meer dan 5 procent van de bevolking van 75 jaar of ouder.

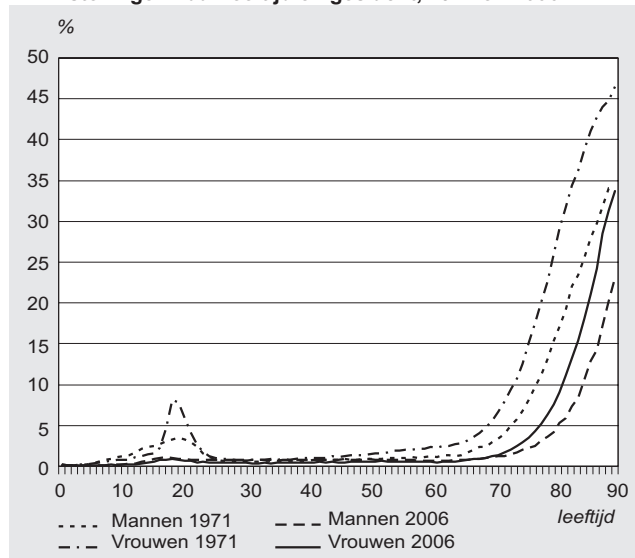
Ook rond de leeftijd van 20 jaar waren er in zowel 1971 als in 2006 nog veel overige leden van huishoudens. Op 20-jarige leeftijd was ongeveer 5 procent van de jongeren overig lid. In 1971 was onder jongeren het inwonen bij anderen een betrekkelijk veelvoorkomend verschijnsel. In 2006 was het dat opnieuw. Anders dan in 1971, toen het vooral autochtone jongeren betrof, waren het in 2006 vooral allochtone jongeren die op deze wijze hun weg naar zelfstandigheid zochten (Schapendonk-Maas, 2002).

Op de jongste leeftijden was het percentage overige leden met bijna 5 in 1971 bijna twee keer zo hoog als in 2006. Het ging destijds vooral om kleinkinderen die bij hun grootouders woonden.

9. Bevolking in institutionele huishoudens

In 1971 woonden ruim 300 duizend personen in een instelling of tehuis, veelal een verzorgings- of verpleeghuis. Tot 1980 is dit aantal ongeveer gelijk gebleven, maar het aantal inwonende personeelsleden daalde al wel. Ongeveer 45 duizend mensen verbleven in zo'n instelling als inwonend personeel. Vanaf begin jaren tachtig is ook het totaal aantal personen in institutionele huishoudens gaan dalen. Op 1 januari 2006 stonden circa 209 duizend personen ingeschreven in institutionele huishoudens. Deze daling is opmerkelijk, gezien het feit dat de bevolking van 65 jaar of ouder bijna is verdubbeld en het aantal 80-plussers bijna is verdrievoudigd. Een deel van de daling wordt veroorzaakt door het feit dat, anders dan vroeger, vrijwel al het verzorgend personeel niet meer in de instellingen woont. Belangrijker is nog dat de beschikbare capaciteit van de instellingen tegenwoordig wordt gereserveerd voor mensen die niet meer voor zichzelf kunnen zorgen (Harmsen et al.,

11. Percentage personen in verzorgingshuizen of andere instellingen naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006

2001). Bejaardenoorden zijn zo verzorgingshuizen geworden.

In 1971 liet het percentage personen dat in een institutioneel huishouden verbleef vanaf de leeftijd van 65 jaar een stijl oplopende curve zien (grafiek 11). Op die leeftijd was het aandeel minder dan 5 procent, maar op de leeftijd van 80 jaar was het inmiddels 15 voor mannen en 26 voor vrouwen. In 2006 vertoonde het percentage personen in institutionele huishoudens een vergelijkbare curve, met dien verstande dat de leeftijd waarop het percentage begon te stijgen bij mannen ongeveer 8 jaar en bij vrouwen 9 jaar was opgeschoven. Tegenwoordig blijven mensen langer zelfstandig wonen.

Rond de leeftijd van 20 jaar was er in 1971 nog sprake een behoorlijk aantal (overwegend) vrouwen dat als inwonend personeel deel uitmaakte van de institutionele bevolking. Ruim driekwart van de 45 duizend inwonende personeelsleden behoorde tot de leeftijdscategorie 15-24 jaar. In 2006 was hun aantal vrijwel tot nul gereduceerd.

10. Enkele demografische processen nader beschouwd

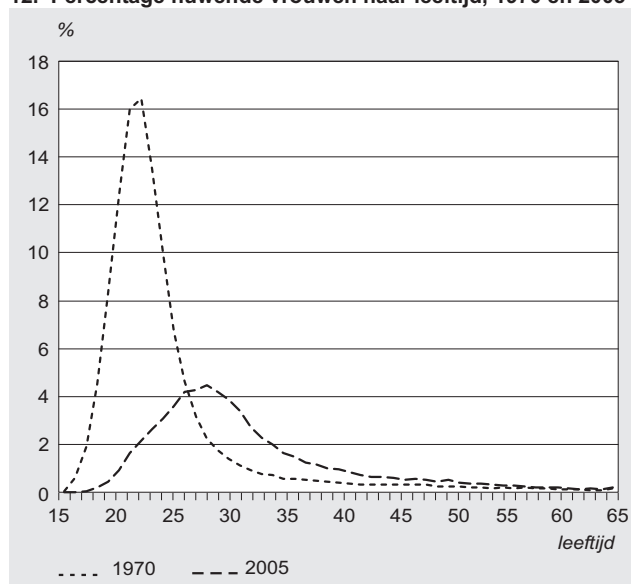
In het voorgaande zijn de structuurveranderingen van huishoudens beschreven naar de plaats die personen in het huishouden innemen. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij enkele demografische processen die hebben geleid tot deze structuurveranderingen. Aan de orde komen het gaan samenwonen, het krijgen van kinderen, echtscheiding en verzuivering, en overlijden.

10.1 Gaan samenwonen

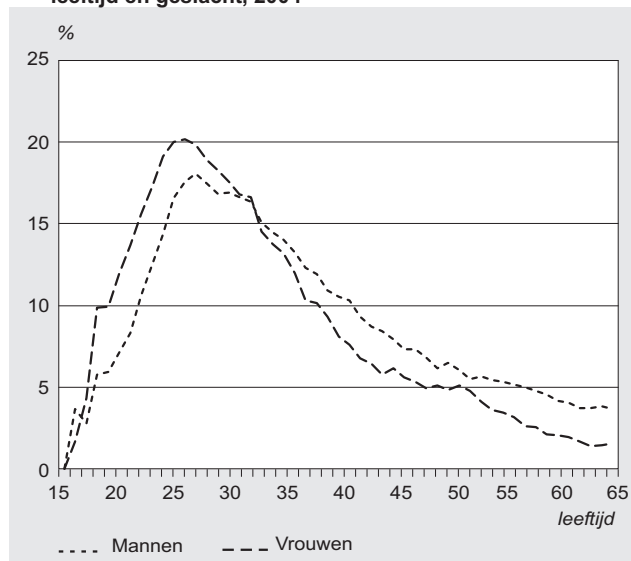
Eind jaren zestig was het nog een uitzondering dat jongeren na het uit huis gaan ongehuwd gingen samenwonen: het merendeel trouwde (grafiek 12). In de jaren zeventig veranderde er veel op dit gebied. Het aantal huwelijks-

sluitingen daalde snel en het aantal echtscheidingen steeg. Tegenwoordig zijn de meeste jongeren als ze gaan samenwonen nog ongehuwd. Begin jaren zeventig viel het moment van samenwonen meestal nog samen met het moment van trouwen. De opbouw van zo'n relatie is een geleidelijk proces. Als de vriendschap succesvol is, wordt de relatie stapsgewijs geïntensiveerd. Strandt de relatie, dan gaan de meeste jongeren weer een tijdje alleenwonen (De Jong et al., 2006). Tegenwoordig gaat men pas trouwen nadat over belangrijke zaken zekerheid is verkregen: zekerheid over baan, inkomen en partnerkeuze, en zelfs zekerheid over de vraag of de relatie goed blijft als er een kind tot het huishouden is gaan behoren. Pas daarna gaan velen over tot een huwelijk.

12. Percentage huwende vrouwen naar leeftijd, 1970 en 2005

13. Percentage alleenstaanden dat gaan samenwonen naar leeftijd en geslacht, 2004

Alleenstaanden maken de stap om samen te wonen relatief het vaakst als ze 25 jaar (vrouwen) of 27 jaar

(mannen) zijn (grafiek 13; Steenhof en Harmsen, 2002a). Dit geldt ook voor thuiswonende jongeren die gaan samenwonen. Het percentage alleenstaanden dat gaat samenwonen is echter op elke leeftijd hoger dan het percentage thuiswonende jongeren dat gaat samenwonen.

Het percentage alleenstaanden dat gaat samenwonen is tot de leeftijd van 30 jaar bij vrouwen hoger dan bij mannen. Boven die leeftijd is percentage alleenstaande mannen dat gaat samenwonen hoger.

Een in vergelijking met autochtonen groot aantal jonge niet-westerse allochtonen dat gaat samenwonen, maakt daaraan voorafgaand als overig lid deel uit van een huishouden. Ten tijde van de volkstelling van 1971 zal dit ook nog voor autochtonen hebben gegolden.

Opvallend is dat in 2006 het aantal personen dat samenwoont per saldo lager is dan 35 jaar geleden. In de leeftijdsgroep van 15 tot 30 jaar is een belangrijke oorzaak voor het lagere percentage samenwonenden het uitstel van het formaliseren van relaties, de toegenomen behoefte aan zelfstandigheid en het geleidelijker naar elkaar toegroeien van partners. In de periode 1971–2006 is ongehuwd samenwonen als relatievorm sterk opgekomen, en voor personen tot 30 jaar is het de belangrijkste relatievorm geworden.

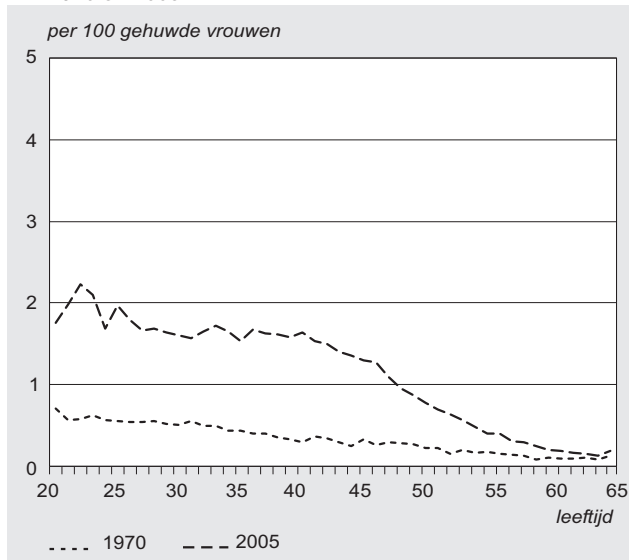
Maatschappelijke veranderingen liggen hieraan ten grondslag, zoals de sterkere mate van individualisering, secularisering en emancipatie. Voorafgaand aan de sluiting van een huwelijk is er meer ruimte gekomen voor een relatief vrijblijvende experimenteerfase, waarin potentiële partners zonder vergaande consequenties kunnen nagaan of ze voldoende bij elkaar passen.

In de leeftijdsgroep 30 tot 65 jaar spelen dezelfde factoren een rol als voor de jongeren. De meesten van hen hebben echter ooit al eens samengewoond. Het aantal samenwonenden is ook in de deze omvangrijke leeftijdsgroep gedaald. De daling is niet zozeer een gevolg van een vermindering van de behoefte om samen te wonen, als wel van de toegenomen kans dat een relatie strandt.

10.2 Kinderen krijgen

De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, is gestegen van 24,3 jaar in 1970 naar 29,4 jaar in 2005. Vrouwen zijn in 2005 dus gemiddeld ruim 5 jaar ouder als ze hun eerste kind krijgen. De vruchtbaarheid is in de periode 1970–2005 naar verhouding veel minder veranderd dan deze leeftijd. In De Graaf (2007) wordt uitgebreider ingegaan op ontwikkelingen met betrekking tot de vruchtbaarheid. Voor de bevolking naar plaats in het huishouden is vooral van belang dat de verschuiving in de gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind tot gevolg heeft dat er in 2006 in vergelijking met 1971 minder jonge ouders met kinderen en ook minder oude ouders met kinderen zijn. Per saldo resulteert dit in een kleiner aandeel huishoudens met kinderen dan in 1971. Het ligt voor de hand dat het percentage met een partner samenwonende 50- tot 65-jarige vrouwen met kinderen in de toekomst weer gaat toenemen.

14. Percentage van echt scheidende vrouwen naar leeftijd, 1970 en 2005

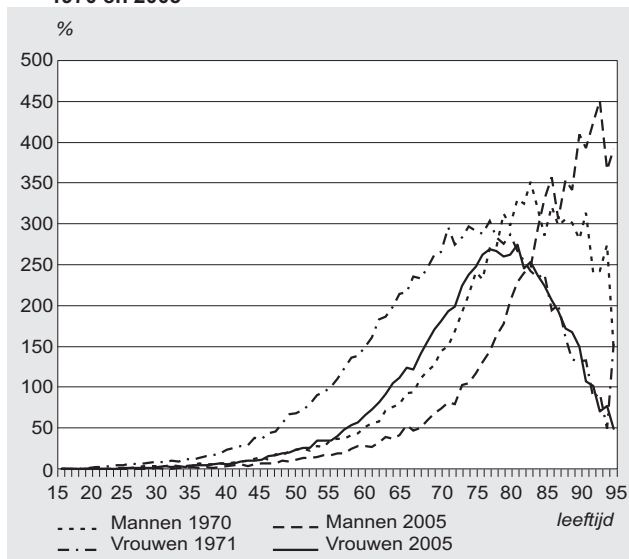

10.3 Scheiding en verweduwing

In de jaren zestig is het aantal huwelijksontbindingen door echtscheiding gaan stijgen. Medio jaren zestig werden jaarlijks ongeveer 6 duizend huwelijken door echtscheiding ontbonden. In 1970 was dat aantal opgelopen naar 10 duizend. In de loop van de jaren zeventig steeg het snel verder tot 34 duizend in 1984. Vervolgens is het aantal echtscheidingen (inclusief ontbindingen van geregistreerd partnerschap) blijven schommelen tussen 28 duizend en 38 duizend. In 1970 raakten 5 per 1 000 gehuwde vrouwen gescheiden. In 2005 was dit aandeel opgelopen tot 15 per duizend (grafiek 14).

Naast de formele relatieontbinding van gehuwden is er ook een aantal ontbindingen van vaste relaties van ongehuwden. Uit onderzoek blijkt dat aan het begin van de 21e eeuw twee derde van de relatieontbinding voor rekening van ongehuwd samenwonenden komt (Steenhof en Harmsen, 2002b). Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat op vrij-

15. Aantal verweduwende personen naar leeftijd en geslacht, 1970 en 2005

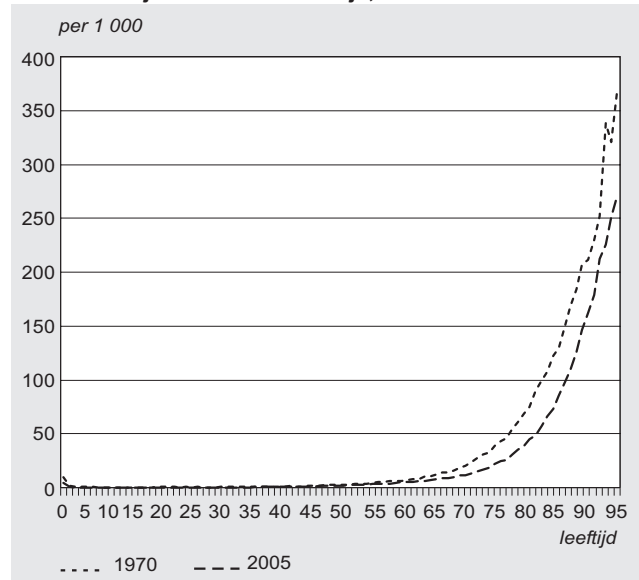
wel alle leeftijden de kans op relatieontbinding van ongehuwd samenwonenden twee keer zo groot is als die van gehuwden.

Deze ontwikkeling van het aantal relatieontbindingen vindt eveneens zijn voedingsbodemp in de gewijzigde maatschappelijke en culturele veranderingen. De maatschappelijke acceptatie van echtscheiding is vanaf de jaren zestig steeds toegenomen (De Jong, 2006). Van belang zijn in dit verband de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en het wettelijk recht op bijstand na scheiding, waardoor vooral vrouwen bij relatieproblemen gemakkelijker voor onafhankelijkheid konden kiezen.

Door deze maatschappelijke ontwikkeling is het aantal alleenstaanden bij personen van middelbare leeftijd sterk toegenomen. In deze leeftijdsgroep vormt relatieverbreking, door echtscheiding of door het verbreken van een samenwoonrelatie, de belangrijkste reden voor de toename van het aantal alleenstaanden. Na het verbreken van een relatie gaat niet iedereen (direct) op zoek naar een nieuwe partner, waardoor men enige tijd alleenstaande is.

In de periode 1970–2005 is voor mannen jonger dan 80 jaar en voor vrouwen jonger dan 70 jaar de kans om door overlijden van de partner alleenstaand te worden naar verhouding fors gedaald (grafiek 15). Boven de leeftijd van 80 jaar is het percentage weduwnaars in 2005 hoger dan in 1970. Het laatste is een gevolg van het feit dat de levensverwachting van mannen sterker is gestegen dan die van vrouwen. Het percentage weduwen boven de 70 jaar is in 2006 vrijwel gelijk aan het percentage in 1970.

16. Sterfte bij vrouwen naar leeftijd, 1970 en 2005

De dalende verweduwingskansen hebben tot gevolg dat paren langer bij elkaar blijven. Dit heeft een neerwaarts effect gehad op het aantal alleenstaanden in de leeftijdsgroep van 65 jaar of ouder. Voor mannen van 80 jaar of ouder geldt juist dat het hogere percentage verweduwden een opwaarts effect op het aantal alleenstaanden heeft gehad.

10.4 Toename van de levensverwachting door dalende sterftekansen

Tussen 1970 en 2005 is de levensverwachting van mannen met bijna 7 jaar toegenomen tot 77,2 jaar, en die van vrouwen met ruim 5 jaar tot 81,6 jaar. De sterkere stijging van de levensverwachting van mannen heeft er per saldo toe geleid dat (echt)paren langer bij elkaar blijven en langer voor elkaar kunnen zorgen. Daardoor is vooral vanaf de milleniumwisseling het absolute aantal weduwen gedaald, terwijl het aantal weduwnaren een gestage stijging liet zien. Vergeleken met 1971 zijn ook de mogelijkheden om op particuliere wijze in een bepaald zorgniveau te voorzien vergroot. In combinatie met het effect van de stijging van de levensverwachting heeft deze laatste ontwikkeling een neerwaarts effect gehad op het aantal alleenstaande vrouwen, en een opwaarts effect op het aantal alleenstaande mannen (*grafiek 16*).

11. Nabeschuiving

Vanaf medio jarig zestig vonden een aantal maatschappelijke ontwikkelingen plaats die een wezenlijke invloed hebben gehad op het demografisch gedrag. Deze ontwikkelingen houden in belangrijke mate verband met de toegenomen individualisering van de maatschappij, tot uitdrukking komend in een sterk toegenomen behoefte aan zelfontplooiing en autonomie. Dit kon plaatsvinden nadat in de jaren zestig voor velen de materiële basisbehoeften waren bevredigd.

Op demografisch gebied heeft deze ontwikkeling forse consequenties gehad. Zo daalde de vruchtbaarheid tot onder het vervangingsniveau en is de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van het eerste kind fors gestegen. Verder is het percentage personen dat ervoor kiest een relatie via een huwelijk formeel vast te leggen, fors gedaald. Ook is het percentage echtscheidingen verdrievoudigd. Met betrekking tot sterfte vallen de gedaalde sterftekansen op. Deze kansen zijn voor mannen nog sterker gedaald dan voor vrouwen.

Voor huishoudens hebben deze (demografische) ontwikkelingen, in combinatie met de toegenomen welvaart, ook forse consequenties gehad. Zo steeg het totaal aantal huishoudens van bijna 4 miljoen naar meer dan 7 miljoen. De bevolking zelf groeide met minder dan een kwart. De groei van het aantal huishoudens kwam vooral voor rekening van het aantal alleenstaanden. In alle levensfasen groeide hun aantal. Steeds meer kinderen die het ouderlijk huis verlaten, kiezen er tegenwoordig voor om enige tijd op zichzelf te wonen. Niet zozeer door uitstel van relatievorming, maar door een hogere kans op relatieontbinding is onder jongvolwassenen en mensen van middelbare leeftijd het aantal alleenstaanden gestegen. Bij 65-plussers is het aantal alleenstaanden vooral gestegen door de toegenomen levensverwachting, in combinatie met het feit dat men tegenwoordig langer zelfstandig blijft.

In verschillende fasen van de levensloop blijkt voor velen het alleenstaand zijn een (tussen)stap te zijn geworden. Jongeren wonen, als ze het ouderlijk huis verlaten, vaker alleen en stellen het samenwonen met een partner uit. Ook

gaan ze minder dan voorheen bij anderen inwonen. Belangrijker nog is het feit dat samenwoonrelaties minder stabiel zijn dan voorheen. Dit geldt in het bijzonder voor paren die ongehuwd samenwonen.

Ook degenen die door het overlijden van hun partner alleenstaand worden en ouderen die langer op zichzelf blijven wonen, dragen bij aan de groei van het aantal alleenstaanden. Dit wil niet zeggen dat zelfstandig wonende alleenstaanden (eenpersoonshuishoudens) in Nederland het leeuwendeel uitmaken van de bevolking. In 2006 leefde nog steeds meer dan 80 procent van de bevolking samen met anderen.

Vanuit een levensloopsperspectief blijkt het alleenstaan voor de meeste jongeren van tijdelijke aard te zijn. Zo woont van de jongeren die vanuit het ouderlijk huis alleen zijn gaan wonen na zes jaar nog maar 10 tot 25 procent alleen (Harmsen en Steenhof, 2003). Van degenen die na een mislukte samenwoonervaring alleen zijn komen te staan, woont de overgrote meerderheid binnen vier jaar weer samen met een nieuwe partner (Van Hoorn et al., 2001). Dit geldt ook voor degenen die een echtscheiding achter de rug hebben: binnen zes jaar heeft twee derde een nieuwe relatie (Van Huis en Visser, 2001). Op hogere leeftijd is de vergrijzing een belangrijke oorzaak van de toename van het aantal alleenstaanden. Overlijdt een van de partners, dan blijft de overblijvende partner in verreweg de meeste gevallen alleenwonen. Bij een eventuele nieuwe relatie gaan deze ouderen vaak niet samenwonen, maar ontstaat er een lat-relatie (De Graaf en Loozen, 2004).

Dat het aantal alleenstaanden en daarmee het aantal eenpersoonshuishoudens zo sterk is gestegen, komt dus niet zozeer door een min of meer permanente voorkeur voor deze huishoudensvorm, maar doordat de moderne levensloop veel meer wisselingen kent dan voorheen. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is dat het gestegen welvaartsniveau het velen mogelijk maakt om op zichzelf te (blijven) wonen. Deze ontwikkeling is nog niet ten einde, en heeft tot een nieuwe 'standaardlevensloop' geleid. De overgang van de oude naar de nieuwe standaardlevensloop kent vele variaties. De nieuwe levensloop wordt dan ook wel de 'keuzelevensloop' genoemd (De Graaf en Steenhof, 2006).

Literatuur

Graaf, A. de, 2007, De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw. In: Boonstra, O.W.A., P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. Maarseveen en J. Oudhof (red.), Twee eeuwen Nederland geteld, blz. 99–128. Symposium publicaties 2. DANS/CBS, Den Haag.

Graaf, A. de, en S. Loozen, 2004, Bijna 400 duizend personen kiezen voor een lat-relatie. *Bevolkingstrends* 52(3), blz. 60–63.

Graaf, A. de, en S. Loozen, 2006, Uit huis gaan van jongeren. *Bevolkingstrends* 54(4), blz. 34–40.

Graaf, A. de, en L. Steenhof, 2006, Demografische levensloop van vijftigers. *Bevolkingstrends* 54(2), blz. 15–23.

Jong, A. de, 2006, Gaan samenwonen. In: Jong, A.H. de, P. Feijten, C. de Groot, C. Harmsen, M. van Huis en F. Vernooij (red.), Regionale huishoudensdynamiek. Achtergronden bij de regionale huishoudensprognoses met het model Pearl, blz. 53–82. CBS/RPB, Voorburg/Den Haag.

Jong, A. de, 2006, Uit elkaar gaan. In: Jong, A.H. de, P. Feijten, C. de Groot, C. Harmsen, M. van Huis en F. Vernooij (red.), Regionale huishoudensdynamiek. Achtergronden bij de regionale huishoudensprognoses met het model Pearl, blz. 83–111. CBS/RPB, Voorburg/Den Haag.

Harmsen, C.N., I.M. Keij en W.H. Schapendonk-Maas, 2001, Zelfstandig oud. Maandstatistiek van de Bevolking 49(6), blz. 4–7. CBS, Voorburg/Heerlen.

Harmsen, C.N. en J.J.M. Nicolaas, 2005, Huishoudensprognose 2004–2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie. Bevolkingstrends 53(2), blz. 28–32.

Harmsen, C.N. en L. Steenhof, 2003, Demografische levensloop van jongeren na het uit huis gaan. Bevolkingstrends 51(3), blz. 38–44.

Hoorn, W. van, L.T. van Huis, I.M. Keij en A.H. de Jong, 2001, Nog steeds liever samen. In: Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (red.), Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen, blz. 29–42. CBS, Voorburg/Heerlen.

Hoorn, W. van, 2001, Weg van moeders pappot. In: Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (red.),

Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen, blz. 17–28. CBS, Voorburg/Heerlen.

Huis, L.T. van, en H. Visser, 2001, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing. Maandstatistiek van de Bevolking 49(2), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.

Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa (1986), Twee demografische transitie's? In: Kaa, D.J. van de, en R. Lesthaeghe (red.), Bevolking: groei en krimp, blz. 9–24. Van Loghum Slaterus, Deventer.

Lesthaeghe, R. en J. Surkyn, 2006, Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie. Justitiële Verkenningen 32(3), blz. 75–102.

Liefbroer, A. en P. Dykstra, 2001, Een breder perspectief. In: Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (red.), Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen, blz. 135–148. CBS, Voorburg/Heerlen.

Kaa, D.J. van de, 1987, Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin 42, blz. 1–47.

Schapendonk-Maas, W.H., 2002, Inwonende Turkse en Marokkaanse jongeren. Maandstatistiek van de Bevolking 50(9), blz. 8–9. CBS, Voorburg/Heerlen.

Steenhof, L., en C.N. Harmsen, 2002a, Nieuwe samenwoners. Maandstatistiek van de Bevolking 50(9), blz. 7–11. CBS, Voorburg/Heerlen.

Steenhof, L., en C.N. Harmsen, 2002b, Ex-samenwoners, Maandstatistiek van de Bevolking 50(9), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.